

ОНТОЛОГІЧНІ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ПРИЧИННОГО ЗВ'ЯЗКУ У КОНТЕКСТІ
ПРОБЛЕМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Ця стаття присвячена проблемі розуміння у кримінальному праві причинного зв'язку, що розглядається як одна з ознак об'єктивної сторони складу злочину. Дослідженню причинного зв'язку присвячено значну кількість робіт А.А. Піонтковського, О.М. Трайніна, М.Д. Дурманова, Т.В. Церетелі, В.Н. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнецової, М.І Ковальова, А.С. Гореліка, І.І. Гореліка, А.А. Тер-Акопова, Г.В. Тимейко, В.Б. Малиніна та ін. У науці кримінального права прийнято наділяти причинний зв'язок ознаками, що ставляться поряд: передування причини наслідку в часі, породження (викликання) причиною наслідку, необхідний характер. У статті зроблена спроба на основі розробок у галузі філософії і наукознавства розглянути ознаки причинного зв'язку в різних, хоча і взаємозалежних площинах, для того, щоб уточнити його зміст, що сприяло б практиці застосування кримінального закону.

Будь-яке явище можна охарактеризувати на двох рівнях – онтологічному і гносеологічному. Онтологічний рівень пізнання – це виявлення об'єктивної суті досліджуваного явища. Цей аспект науки претендує на те, щоб дати людині знання про світ у її бутті як такому, передбачає акцент на специфіці предмета пізнання як визначеної реальності. Гносеологічний аспект відображає спосіб цього пізнання, прийоми, що дозволяють зробити певні онтологічні висновки. Вихід на онтологічний рівень немислимий без використання на гносеологічному рівні певних абстракцій: понять, термінів, категорій, що служать «інструментами», «знаряддями» самого пізнавального, у тому числі й емпіричного, процесу. Підкреслюють, що ці знання містять у собі не тільки відомості про об'єктивну дійсність, але містять оцінні моменти. Таким чином, онтологічні і гносеологічне виступають як дві сторони того самого процесу. Співвідношення онтологічного і логічного аспектів пізнання трактують як відповідь на питання про те, «що у світі від нього самого, а що – від нас?»

Закономірно, що одним з досягнень науки визнано розгляд онтологічного і гносеологічного (включаючи логічний і емпіричний) рівнів пізнання в їх нерозривній єдності, органічному взаємозв'язку. Принципово важливим вважається комплексний погляд на будь-яке явище, дослідження його не тільки з боку власне змісту, але й як об'єкт людського пізнання, невіддільного від самого пізнаючого суб'єкта. Такому підходу надають особливого значення в сучасних умовах, коли виникла настійна потреба розкриття діалектичної єдності людини і світу, осмислення зв'язку минулого із сьогоденням і майбутнім, прогнозування як перспектив усього людства, так і можливостей самореалізації кожної особистості [3, с.165-166; 27, с.90; 10, с.81; 25, с.260; 24, с.49-50].

Причинний зв'язок, як і будь-яке інше явище, неможливо зрозуміти ні в рамках чистого онтологізму, ні відштовхуючись лише від гносеологіч-

них уявлень. Тільки комплексне використання різних критеріїв здатне реалізувати можливості її осягнення. В онтологічному аспекті пізнання причинного зв'язку прагне одержати відповідь на питання: чим він є за природою, сам по собі, у чому його об'єктивна сутність? Представляється безперечним, що онтологічною ознакою причинного зв'язку є ознака породження причиною наслідку. Гносеологічний аспект показує як людина встановлює причинний зв'язок: або свідомо вирішує поставлену задачу, або ж стихійним емпіричним шляхом приходиться до тих чи інших висновків. Використання у цьому процесі вже сформованих понять і категорій складає логічний рівень розуміння причинного зв'язку.

Філософи, які стоять на позиціях розмежування онтологічних і гносеологічних ознак причинного зв'язку, обов'язково особливо відзначають ту обставину, що у його дослідженні слід уникати крайнощів – не можна обходити увагою ні той, ні інший його статус. При цьому звертають увагу, що наявність щодо самостійних рівнів розгляду категорії причинного зв'язку істотно позначається на причинних уявленнях.

Найбільш розповсюджене у філософії і спеціальних науках визначення причинного зв'язку містить у собі ознака необхідності. Навіть ті філософи, що бачать у спричиненні єдину ознаку причинного зв'язку, однак відзначають, що в будь-якій філософській системі концепція причинності обов'язково сполучається з тим або іншим тлумаченням необхідності [9, с.59]. Вивчення філософських творів дає вагомі підстави думати, що «необхідність» – це гносеологічна, пізнавальна ознака причинного зв'язку. Вона – не суть причинного зв'язку, а результат пізнання великої кількості породжуючих процесів. «Необхідність» включена в структуру самого людського мислення як відображення принципу – кожне явище має свою причину. «Необхідність» характеризує той шлях, яким людина дійде висновку про наявність або відсутність причинного зв'язку. Тут залучаються на допомогу досвід, накопичені знання про стійку повторюваність, регулярність, закономірності певних явищ. Ознака необхідності, що розуміється в плані регулярної повторюваності явищ, – це один з аспектів висновку про її наявність. «Необхідність» не належить до конкретного, окремо узятого причинного зв'язку, а характеризує висновки суб'єкта пізнання про причину, засновані на масових спостереженнях. Необхідність перебуває у сфері передбачень. Це досвідна, емпірична категорія, категорія очікування певних подій на основі ймовірнісних уявлень, що характеризують міру перетворення можливості в дійсність. Стосовно події, що вже має місце, говорити про необхідність можна тільки в одному, абстрактному смислі – подія «необхідна», оскільки вона вже сталася, і від цього факту нікуди не дітися [11, с.61, 65, 218; 19, с.454-455; 15, с.81; 28, с.112, 123; 6, с.29, 35-36; 18, с.159, 17, с.81; 14, с.4,25; 4, с.253-297].

У переважній більшості випадків, коли людина робить висновок про наявність причинного зв'язку між певними подіями, це відбувається миттєво, на рівні інтуїції, якою виступає весь життєвий досвід, накопичені уявлення про те, що звичайно відбувається в аналогічних випадках, тобто знання певних закономірностей. Ознака необхідності використовується

миттєво, «автоматично». Це відбувається в випадках, які типові, звичні, прості і наочні. Оскільки даний процес здійснюється симультанно, тобто без продуманого, поетапного аналізу, то про використання цієї ознаки можна говорити лише з певною часткою умовності – вона просто «незримо» є присутньою у свідомості. Тому «необхідність» є лише попереднім орієнтиром у встановленні конкретного причинного зв'язку, і в цьому сенсі вирішальної ролі в оцінці породжувачого характеру, певного явища, що цікавить дослідника у даний момент, грати не може.

Практично загальноновизнана (щонайменше широко відома) у науці кримінального права теорія необхідного спричинення оперує поняттями, що розглядаються як об'єктивні, невід'ємні від самого причинного зв'язку. З позицій цієї теорії «необхідний» причинний зв'язок має місце лише в тих випадках, коли діяння породжує наслідок із внутрішньо властивою йому необхідністю – за умови, що наслідок у даній конкретній обстановці був реально можливим, наступав від здійснення цих дій закономірно [13, с.210, 224, 226; 7, с.184; 22, с.93]. Представляється, що такий алгоритм встановлення причинного зв'язку являє собою замкнуте коло. Реальна можливість і є судження про високий ступінь імовірності. А саме це судження виступає як результат виявлення закономірності, типової повторюваності явищ. Цілком можна погодитися, що поняття «реальна можливість» і «необхідність» фактично злиті воедино, що їх розмежування позбавлене «практичної функції» [23, с.117]. А якщо так, то «реальна можливість» відображає ту ж саму обставину, що і «закономірність», через яку й розкривають необхідність. Людина думає, що яке-небудь явище реально можливе лише тоді, коли має інформацію, як розвиваються події у переважній більшості подібних випадків (це і є закономірність), а тому в неї є підстави з високим ступенем імовірності очікувати чогось подібного в кожному схожому випадку. Те, у чому прихильники «необхідного причинного зв'язку» вбачають внутрішню сутність спричинення, відноситься не до самого явища, а до способів його пізнання.

Суть «адекватної теорії», що ще у недалекому минулому зазнавала суворої критики за її «суб'єктивізм» [29, с.37,102; 12, с.50], полягає у розв'язанні питання про наявність або відсутність причинного зв'язку між дією людини і тією шкодою, що їй ставиться за вину на основі узагальненого досвіду – судження про те, чи типовий такий розвиток подій. Але саме на підставі досвіду, узагальнень, типізації явищ людина й одержує уявлення про причинний зв'язок. І це цілком відповідає життєвим реаліям. «Необхідність», котра розкривається через «реальну можливість», і «адекватність» як типовість – є характеристики закономірності, що виявляється досвідно, є результатом спостереження за аналогічними, подібними явищами. Тому є підстави думати, що адекватна теорія і теорія необхідного спричинення – це те саме. Ніякого іншого способу проникнути у внутрішню суть явищ, крім як узагальнення свого і чужого досвіду, просто не існує. Це й свідчить про те, що «необхідність» є пізнавальна, гносеологічна ознака причинного зв'язку. Не виключено, що вказівка на необхідний (закономірний, неминучий) характер причинного зв'язку в її визна-

ченнях скоріше дається для того, щоб відтінити генеруючу суть процесу заподіяння, емоційно підсилити асоціацію ефекту спричинення.

Багато філософів заперечують погляди, відповідно до яких необхідність виявляє себе як неминучість. Оскільки у світі немає і навіть теоретично не може бути двох тотожних предметів, явищ, процесів, то необхідність не має однозначної форми прояву, вона не тотожна неминучості, а здійснюється як головна тенденція, припускає досить високий ступінь імовірності [20, с.19-20; 2, с.11; 30, с.146].

Серед ознак причинного зв'язку філософи називають і передування причини наслідку в часі; «...під причиною розуміють явище, що передуює якому-небудь явищу в часі і необхідно викликає його» [16, с.198]. Подібне визначення можна зустріти в навчальних посібниках з філософії. Типовим воно є і для правознавців. Це відбито не тільки в науковій, навчальній, але й довідковій літературі [26, с.186; 21, с.104; 31, с.306]. Називати передування причини наслідку серед ознак причинного зв'язку, поряд зі спричиненням, є для кримінального права традиційним.

Однак відомі й серйозні заперечення проти такої постановки питання. Багато філософів звертають увагу, що часова послідовність міститься у самій суті причинного відношення, оскільки за своєю природою причинний вплив відбувається від того, що є, до того, що «стає», до того, що буде. Цілком обгрунтоване судження, що причинність як генетичне відношення органічно містить у собі і часовий компонент. Але оскільки спричинення містить у собі часову характеристику, саме по собі вказує напрямок часу від сьогодення до майбутнього, то, включаючи ознаку часу у визначення причинного зв'язку, ми дійсно «спотворюємо основний зміст причинного відношення» – його продуктивний, спричинюючий характер [1, с.351; 8, с.55; 18, с.44; 11, с.57]. Юристи також іноді відзначають, що передування причини наслідку «логічно мається на увазі, тому що явище, що виступає як необхідна умова наступної зміни подій, не може фактично не передувати цій зміні» [23, с.113].

Безумовно, установлення того, що передбачувана причина передуює в часі тому, у чому ми бачимо її наслідок – це передумова встановлення причинного зв'язку між досліджуваними явищами. Але цей часовий фактор некоректно розглядати як ознаку причинного зв'язку, що відноситься до нього самого. Передування причини наслідку – це теж гносеологічна характеристика причинного зв'язку, але не онтологічна його ознака. Якщо стати на таку позицію, то варто визнати, що у визначенні причинного зв'язку вказівка на передування причини наслідку в часі є зайвою, оскільки суперечить логічним прийомам побудови дефініцій. Логіці на даному етапі розвитку науки по праву відводиться роль «однієї з найбільш суттєвих констант у функціонуванні і пізнанні права» [5, с.29].

Таким чином, є підстави вважати породження причиною наслідку єдиною онтологічною ознакою причинного зв'язку, тобто ознакою, що характеризує його об'єктивну сутність. Указівка на «необхідність», а також на передування причини наслідку нічого не додає до її онтологічної характеристики. Ці ознаки мають значення для розв'язання питання про на-

явність або відсутність причинного зв'язку, але лише як етапи встановлення факту спричинення, способи формування висновків про те, мало чи не мало місце причинне відношення за конкретних обставин. Породжуючий характер спричинення – є те, що складає саму специфіку причинного зв'язку, відрізняє його від всіх інших видів зв'язків. Але ця ознака вимагає окремого розгляду.

Список літератури: 1. Аскин Я.Ф. Детерминизм, развитие, время // Философские основания естественных наук. М., 1976. 2. Головин И.И. Категории необходимости и случайности как ступени познания: Автореф. дис...канд. филос. наук. М., 1966. 3. Ильенков Э.В. Ленинская диалектика и метафизика позитивизма (Размышления над книгой В.И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм»). М., 1980. 4. Карнап Р. Философские основания физики. Введение в философию науки / Пер. с англ. и коммент. Г.И. Рузавина, общ. ред. И.Б. Новика. М., 1971. 5. Козловский А.А. Гносеологическая природа права (философско-правовой анализ): Автореф. дис...д-ра юрид. наук. К., 2000. 6. Князев Н.А., Князева Е.Н. Два уровня причинности // Философские науки. 1990. № 6. 7. Курс советского уголовного права. Ч. Общая. В 6-ти т. / Ред. колл. А.А. Пионтковский и др. Т.2. Преступление / Авт. А.А. Пионтковский. М., 1970. 8. Лолаев Т.П. О механизме течения времени // Вопросы философии. 1996. №1. 9. Налетов И.З., Проташик А.А. Соотношение причинности и необходимости // Философские науки. 1985. № 4. 10. Ортега-и-Гассет Х. История как система // Вопросы философии. 1966. №6. 11. Перминов В.Я. Проблема причинной связи в философии и естествознании. М., 1979. 12. Пионтковский А.А. Вопросы общей части уголовного права в практике судебно-прокурорских органов. М., 1954. 13. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. М., 1961. 14. Резников В.М. Философский анализ экспликаций категории «причина», их теоретическая и логическая значимость: Дис... канд. филос. наук. Новосибирск, 1997. 15. Рузавин Г.И. Вероятность, индукция, детерминизм // Современный детерминизм и наука. Общие проблемы детерминизма / Отв. ред. Г.А. Свечников. Новосибирск, 1975. 16. Сагатовский В.Н. К уточнению содержания категории «причина» // Ученые записки Томского ун-та. 1964. №52. 17. Свечников Г.А. Проблемы современной концепции причинности // Современный детерминизм и наука, Т. 1. Общие проблемы детерминизма. Новосибирск, 1975. 18. Сейфуллаев Р.С. Концепция причинности и ее функции в физике. Новосибирск, 1973. 19. Спиркин А.Г. Происхождение сознания. М., 1960. 20. Украинцев Б.С. Самоуправляемые системы и причинность. М., 1972. 21. Уголовное право и криминология: (Термины, определения, понятия): Справочные материалы. Челябинск, 1996. 22. Уголовное право России. Общая часть: Учебник / Под ред. А.И. Рарога. М., 1998. 23. Угрехелидзе М.Г. Причинная связь при нарушении норм предосторожности // Проблемы причинности в криминологии и уголовном праве: Межвуз. сб. / Отв. ред. Номоконов В.А. Владивосток, 1983. 24. Філософія: Навч. посібник для студентів вузів/ Під керівництвом Ю.В. Осічнюка, В.С. Зубова. К., 1997. 25. Философия: Учебник для высших учебных заведений. Ростовна-Дону, 1995. 26. Философия (Учеб. пособие) / Под ред. Н.И. Жукова. Минск, 1996. 27. Франк С. Очерки методологии общественных наук. М., 1993. 28. Худяков С.С. Взаимосвязь философии и естествознания в становлении и развитии категории причинности // Категории диалектики и научное познание. Уфа, 1985. 29. Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве. М., 1963. 30. Шуков В.А., Хон Г.Н. Опра-

вдание случайности / Отв. ред. Ю.В. Сачков. М., 1990. 31. Юридический энциклопедический словарь / Гл. ред. А.Я. Сухарев. М., 1984.

Надійшла до редколегії 05. 04.03